

Meisjesopvoeding en - onderwijs te Antwerpen in de Nieuwe Tijden (ca. 1530 tot einde 18de eeuw)¹

door

J. DE WOLF

Alvorens, zoals ons gevraagd werd, een beeld te schetsen van het verloop en de resultaten van ons onderzoek in verband met meisjesopvoeding en - onderwijs te Antwerpen in de Nieuwe Tijden (met de nadruk op de methodologische aspecten), lijkt het ons nuttig eerst dieper in te gaan op de manier waarop we deze materie opgevat hebben.

Ons onderzoek besloeg een grote tijdsperiode (drie eeuwen) en het was daarom niet mogelijk aan alle aspecten van het onderwerp evenveel aandacht te besteden. Er is nog ruimte voor verder vorsingswerk, zoals we nog meerdere malen zullen aantonen.

Onze aandacht ging vooral uit naar het onderwijs als factor in de vrouwengeschiedenis. De positie van de vrouw op dit ogenblik is niet vrij van beperkingen, die voortkomen uit bepaalde vooroordelen en rolpatronen, die haar opgelegd worden en die zij niet zomaar opzij kan schuiven. Deze zijn historisch geworteld in de eigenheid van onze Westerse maatschappij.

De studie van het onderwijs is een aangewezen manier om de eigenheid van een bepaalde maatschappij — in het heden of in het verleden — te leren kennen. De normen en waarden van een samenleving weerspiegelen zich immers traditioneel in haar onderwijs, terwijl het onderwijs, door deze normen en waarden door te geven aan de jongeren, deze ook in min of meerdere mate bevestigt en bewaart.

Wij probeerden daarom na te gaan welke normen, waarden en verwachtingen i.v.m. de vrouw tot uiting kwamen in het onderwijs en de gehele opvoeding die men haar voorbehold.

Concreet stelden we ons de volgende vragen: op welke taak of positie trachtte het onderwijs het meisje voor te bereiden? In welke

1. De inhoud van de gehouden lezing en van dit artikel gaat terug op het onderzoek verricht door de auteur in het kader van de licentiaatsthesis: J. DE WOLF, *Meisjesopvoeding en - onderwijs te Antwerpen in de Nieuwe Tijden* (Onuitgegeven licentiaatsthesis. Rijksuniversiteit Gent. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, sectie geschiedenis. Promotor: Dr. H. DE RIDDER - SYMOENS), Gent, 1989.

mate was dit ook afhankelijk van haar sociale stand? In hoeverre was het voor een vrouw, die meer kennis wenste op te doen dan haar werd voorbehouden, mogelijk deze te verkrijgen?

Kortom: we wilden vooral onderzoeken in hoeverre het opvoedingspatroon en het onderwijs in de Nieuwe Tijden sekse- en standbevestigd waren.

Ons onderzoek splitste zich op in twee delen. Allereerst dienden we een beter beeld te krijgen op de visies van de tijdgenoten op vrouw en onderwijs. Er zijn reeds talrijke wetenschappelijke studies verschenen omtrent de pedagogische geschriften uit de Nieuwe Tijden², maar zij vertonen doorgaans twee belangrijke tekorten. Ten eerste beperken zij zich tot de bespreking van de voornaamste en reeds overbekende auteurs (van Erasmus tot Rousseau), en ten tweede zeggen zij weinig of niets over de mate van invloed die hun geschriften hadden op de praktijk van opvoeding en onderwijs.

In het bestek van ons onderzoek was het ons onmogelijk het tweede tekort op te vangen. Een diepgaande studie naar de mate waarin de ideeën van een Erasmus of Rousseau de opvoedingspraktijk in de Zuidelijke Nederlanden beïnvloedden en zou ons veel te ver hebben geleid. We vermoeden dat hun invloed eerder gering was, en beperkt tot de hogere klassen.

We hebben wel gepoogd de bestaande wetenschappelijke studies op een andere manier aan te vullen. Daartoe hebben we een speurtocht ondernomen naar minder bekende pedagogische werken. Het was daarbij onze bedoeling na te gaan of er naast de geschriften van de zgn. grote pedagogen, die omwille van hun vernieuwend karakter of de bekendheid van hun auteur op andere vlakken momenteel alle aandacht krijgen van historische vorsers, niet een soort onderstroom heeft bestaan van tractaatjes, moraliserende werkjes en volksboekjes over meisjesonderwijs, die nu in de vergeethoek zijn geraakt, maar op het moment van hun uitgave wellicht een grote verspreiding kenden, omdat ze in de volkstaal geschreven waren, en voor een breder publiek bedoeld waren. Tot onze teleurstelling moesten we vaststellen dat zulke werkjes in Antwerpen bijna niet te vinden waren. W. SCHNEIDER, die een doctoraat schreef over het lager onderwijs te Antwerpen in de Nieuwe Tijden verwondert zich er eveneens over dat de Antwerpse schoolmeesters, die in de 16de eeuw een zeer grote faam genoten en talrijke schoolboeken schreven over alle

2. Bijvoorbeeld:

- J. BORDERWIJK en J.J. BORGER, *Drie eeuwen pedagogiek*, Groningen en Djakarta, 1957.
 M. COULON, *L'éducation telle qu'elle fut* (Ministère de l'éducation nationale et de la culture française. Service documentation. Collection melanges pédagogiques n° 1), Bruxelles, 1970.
 P. DE WILDE, *Geschiedenis van de pedagogiek*, Antwerpen, Gent, Leuven, Brussel en Kortrijk, 1965.
 M. A. NAUWELAERTS, *Opvoeding en onderwijs in het verleden*.

denkbare vakken, geen enkel tractaat hebben nagelaten over de opvoeding³.

De vraag blijft natuurlijk of zulke werkjes moeilijk of niet terug te vinden zijn, omdat ze eenvoudig niet geschreven werden in de Nieuwe Tijden — wat zou wijzen op een geringe belangstelling voor de meisjesopvoeding — of omdat ze in latere tijden als waardeloos werden aanzien en om deze reden verloren zijn gegaan.

Uiteindelijk haalden we toch een tiental minder bekende pedagogische werkjes bij elkaar, waarvan we er twee nader zullen bespreken, omdat zij een duidelijk afwijkende mening vertolken t.o.v. hun meer bekende tijdgenoten. Dit is ons inziens wel belangrijk, omdat het zoals gezegd niet denkbeeldig is dat zij 'in hun tijd' een grotere impact hadden dan de werken van deze laatsten. Daarnaast verdienen deze twee werken op zich al onze aandacht, omdat zij volledig gewijd zijn aan de meisjesopvoeding, en dit item er niet enkel in voorkomt als een vrij onbelangrijk aanhangsel van de jongensopvoeding, zoals in de meeste andere geschriften het geval is.

Het eerste werk dateert uit 1555 en wordt in het museum Plantijn — Moretus bewaard. Het is van de hand van de uitgeweken Venetiaan Michel Bruto, een humanistisch geïnspireerd geleerde, die lange tijd in Antwerpen verbleef. Het draagt de titel 'L'Institution d'une fille de noble maison', en raakt dus enkel de opvoeding van het rijkere meisje aan⁴.

Bruto's tractaat illustreert een soort tweespalt die er in humanistische kringen moet hebben bestaan over het recht van de vrouw op een klassieke opleiding.

Bekende humanistische auteurs, zoals Erasmus en More, wensten een gedegen opleiding in de klassieke letteren voor de vrouw, omdat dit haar een aangenamere gezellin zou maken voor de man en haar ootmoedigheid en kuisheid in hoge mate zou bevorderen.

Bruto meende echter dat de klassieke literatuur de labiele vrouwengeest alleen kon corromperen. De intellectuele opleiding die hij het meisje voorbehield is uiterst summier en hij hecht veel meer belang aan het kweken van 'vrouwelijke' deugden, zoals ootmoed, bescheidenheid, meegaandheid en vlijt.

Verder onderzoek zou moeten uitwijzen welke van deze twee opvoedkundige strekkingen op de praktijk van opvoeding en onderwijs in de 16de eeuw het meeste invloed had.

3. W. SCHNEIDER, *Onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van het lager onderwijs en de opvoeding te Antwerpen, van de Middeleeuwen tot 1750*, Antwerpen, 1936 (Rijksuniversiteit Gent. Onuitgegeven licentiaatsthesis), p. 180.

4. M. BRUTO, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L'institution d'une fille de noble maison. Traduite de langue Toscane en François*, en Anvers, chez Ichon Bellère, à l'enseignement du Faucon <1555>.

In ieder geval lijkt het er wel op dat op het einde van de 16de en in de 17de eeuw de balans doorsloeg in het nadeel van de voorstanders van een gedegen intellectuele opleiding voor de vrouw. Godsvrucht en ingetogenheid werden het hoofddoel van de opvoeding.

Pas op het einde van de 18de eeuw gingen terug schuchtere stemmen op om de horizon van de vrouw terug te verbreden. De meest bekende pedagoog van deze periode, Rousseau, zag de vrouw als een onbetekenend aanhangsel van de man, dat enkel huishoudelijke vaardigheden meester moest zijn, maar bepaalde minder bekende auteurs waren het niet met hem eens. Dat was bv. het geval met Madame Leprince de Beaumont, een Franse dame, die gouvernante was van rijke en hooggeplaatste meisjes in Engeland. De werken van deze Mme de Beaumont werden in de Nederlanden aangeraden en hoogst waarschijnlijk ook vrij veel gebruikt. De interessantste zijn het *Magasin des Enfants* en het *Magasin des Adolescentes*⁵. Deze werken zijn eigenlijk bedoeld als schoolboeken en bestaan uit fictieve dialogen tussen een gouvernante en een aantal leerlingen. In het voorwoord geeft Madame de Beaumont haar mening over het toenmalige meisjesonderwijs weer, dat er volgens haar op gericht was de meisjes zo onozel en onwetend mogelijk te houden. Zij achtte meisjes best tot intellectuele studie in staat, al was zij er wel van overtuigd dat de vrouw geestelijk de mindere was van de man. Dit bewees zij met een aantal pseudo-wetenschappelijke argumenten, die in haar tijd waarschijnlijk opgang maakten: de hersenen van een vrouw waren van nature weaker, haar zenuwen waren delicateser en mochten niet te veel 'uitgerekt' worden, m.a.w. niet te zwaar belast met studie. Toch behandelde zij in haar boek met haar jonge leerlingen zeer uiteenlopende onderwerpen: van filosofie over fysica, logica, tot astronomie, welke in deze periode zeer in de mode was.

Uiteindelijk is het programma van vakken die de bekende en minder bekende auteurs voor het meisje geschikt achtten van minder belang. Essentieel is het doel dat zij voor ogen hadden wanneer zij hun plan voor de opvoeding van het meisje voorstelden. Dat doel is in wezen voor alle auteurs gelijk. De vrouw die in de nieuwe Tijden niet gezien werd als een autonoom wezen. Zij had geen eigen roeping in het leven, maar bestond enkel als echtgenote en moeder. Daarom was studeren voor haar ook geen doel op zich. Een vrouw studeerde niet om het plezier of omwille van een zekere dorst naar kennis. Een

5. M. LEPRINCE DE BEAUMONT, *Magasin des enfants, ou dialogues d'une sage gouvernante avec ses élèves*, à Lyon, chez Bruyset-Ponthus, rue Saint-Dominique, 1790.

M. LEPRINCE DE BEAUMONT, *Magasin des adolescentes, ou dialogues entre une sage gouvernante, et plusieurs de ses élèves de la première distinction*, à la Haye et à Leyde, chez Pierre Gosse.

meisje moest in de eerste plaats opgeleid worden om later een aangename gezellin voor haar man te zijn en een goede moeder. Hetgeen de auteur van een pedagogisch tractaat verstond onder deze begrippen bepaalde zijn ideeën over de mate waarin en de manier waarop een meisje onderwezen en opgevoed moest worden.

Overigens was voor alle auteurs de zedelijke vorming van de vrouw belangrijker dan de intellectuele. Een vrouw mocht nog zo geleerd zijn, als zij niet kuis, gehoorzaam en bescheiden was, werd haar opvoeding als mislukt beschouwd.

Met deze conclusies voor ogen, komen we toe aan het tweede deel van ons onderzoek, nl. de praktijk van het meisjesonderwijs te Antwerpen in de Nieuwe Tijden. In tegenstelling tot wat de leek vaak denkt, was meisjesonderwijs in de Nieuwe Tijden kwantitatief gezien wél in ruime mate aanwezig. Er was een hele caleidoscoop van interne en externe scholen, geleid door leken en geestelijken. Om de zaak overzichtelijker te houden, kunnen we de scholen voor meisjes in een aantal categorieën onderverdelen.

Vooreerst is er de omvangrijke groep *particuliere lekenschoolmeesters en -meesteressen*.

Deze groep was zeer heterogeen, zowel wat betreft hun ontwikkelingsgraad en het programma van vakken die ze aanboden, als hun sociale stand, en het publiek dat ze trokken. In de 16de eeuw konden meisjes zonder probleem bij een man les volgen, maar vanaf de 17de eeuw heeft men getracht dit tegen te gaan. Vanaf 1530 waren de particuliere schoolmeesters en -meesteressen verenigd in het schoolmeestersgilde. Via deze organisatie trachtten zij met alle mogelijke middelen — en met steun van de stedelijke en kerkelijke overheid — de concurrentie van andere onderwijsvormen tegen te gaan.

Een eerste vorm van concurrentie was de groep van de *werkmeesteressen*. In theorie mochten deze vrouwen, die meestal tot de lagere volksklassen behoorden, enkel les geven in het handwerk, maar in realiteit gaven ze ook enkele basisvakken, waardoor ze meisjes weglokten van de gewone schoolmeesteressen. Zij hielden vaak ook enkele heel jonge kinderen bij zich, die niet onderricht werden, maar enkel 'gade geslagen'. De werkmeesteressen trokken vooral kinderen aan van de lagere klassen, omdat bij hen weinig of geen schoolgeld moest betaald worden, maar ook meisjes uit de middenklasse, waarvan de ouders niet geloofden in meer dan een beroepsopleiding voor een dochter. Nog een groep die concurrentie betekende voor de gewone schoolmeesters en -meesteressen waren de *vrouwelijke religieuzen*, die zich zowel met onderwijs voor rijke als voor arme meisjes bezighielden. Voor arme meisjes bestonden ook nog de scholen van een aantal *liefdadigheidsstichtingen*, waar zij een basisvorming kregen en

een beroep aanleerden. Werkende kinderen konden terecht op de *noenscholen*, waar zij door geestelijke dochters of religieuzen godsdienstles en onderricht in de basisvaardigheden kregen. Kinderen die in een *weeshuis of armenhuis* woonden kregen daar onderricht. Tijdens de periode van de contrareformatie ontstonden de *zondagsscholen*, waar werkende en schoolgaande kinderen op verschillende uren les kregen in godsdienst, en voor de eersten ook in een aantal basisvaardigheden.

Tenslotte kreeg natuurlijk ook een niet nader te bepalen aantal kinderen van de hogere en de middenklasse thuis onderricht van *ambulante leerkrachten, inwonende gouverneurs* of van de eigen *ouders*.

Over vele aspecten van het Antwerps onderwijs in de Nieuwe Tijden is reeds wetenschappelijk onderzoek verricht. Maar bij nader inzien blijkt vaak dat het meisjesonderwijs stiefmoederlijk behandeld wordt. Dit geldt bijvoorbeeld voor het reeds genoemde werk van W. SCHNEIDER, dat een schets geeft van het lager onderwijs te Antwerpen in de Nieuwe Tijden⁶. Het meisjesonderwijs gunt hij slechts enkele pagina's van zijn 400 bladzijden tellende doctoraat.

Belangrijk is voorts het artikel van H. DE GROOTE in de *Bijdragen tot de geschiedenis*, getiteld *De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters*⁷. De auteur heeft o.a. getracht van zo veel mogelijk 16de eeuwse schoolmeesters een biografie op te stellen aan de hand van zeer verscheiden archiefmateriaal. Jammer genoeg heeft hij de schoolmeesteressen buiten beschouwing gelaten.

De studies die ons het meest van nut waren, waren thesissen van voorgangers — studenten.

Aan de Rijksuniversiteit Gent werd door K. HOEBEKE in 1988 een thesis gemaakt over het schoolmeestersgilde van Antwerpen, met de nadruk op de formele aspecten⁸.

B. PAUWELS maakte in 1987 een thesis aan de Katholieke Universiteit Leuven over de zondagsscholen te Antwerpen en V. EYCKMANS studeerde er in 1988 af met een thesis over de werkscholen in de Nieuwe Tijden⁹. Deze twee aspecten hoefden we dus niet meer op-

6. W. SCHNEIDER, *Onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van het lager onderwijs en de opvoeding te Antwerpen, van de Middeleeuwen tot 1750*, Antwerpen, 1936 (Rijksuniversiteit Gent. Onuitgegeven doctoraatsthesis).

7. H. DE GROOTE, De zestiende-eeuwse Antwerpse schoolmeesters, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, XIX (1967), pp. 179-317 en XX (1968), pp. 5-52.

8. K. HOEBEKE, *De schoolmeestersgilde*, Gent, 1986 (Rijksuniversiteit Gent Onuitgegeven licentiaatsthesis. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, sectie geschiedenis. Promotor: Dr. H. DE RIDDER - SYMOENS).

9. B. PAUWELS, *De zondagsscholen te Antwerpen (einde 16de - einde 18de eeuw)*, Leuven, 1987 (Katholieke Universiteit Leuven. Onuitgegeven licentiaatsthesis. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, departement geschiedenis. Promotor: Prof. Dr. M. CLOET).

V. EYCKMANS, *Kantonderwijs te Antwerpen (1585-1794). De Antwerpse kantmeesteressen*,

nieuw te bestuderen, zodat we onze aandacht concentreerden op het corps van de particuliere schoolmeesters en -meesteressen en op de scholen in vrouwenkloosters.

De bronnen over het onderwijs te Antwerpen zijn op soms onbegrijpelijke en onverantwoorde wijze verspreid geraakt over verschillende instellingen, wat het onderzoek niet vergemakkelijkte, vooral wanneer men weet dat ze in die instellingen nog eens verspreid waren over verschillende fondsen. Ook de inventarisatie liet soms te wensen over. De belangrijkste bron over de particuliere schoolmeesters vormden de nagelaten documenten van het schoolmeestersgilde, die bewaard worden in het fonds 'Gilden en ambachten' van het stadsarchief te Antwerpen¹⁰.

Dit gildearchief, waarvan de oudste documenten dateren uit 1530, bestaat uit een aantal privilegeboeken, talrijke rekenboeken, enkele procesboeken en een aantal bundels losse stukken.

Het Antwerps schoolmeestersgilde bekleedde een speciale plaats: het was veel machtiger dan de soortgelijke instellingen in steden als Gent en Brussel. In principe had deze vereniging van alle particuliere schoolmeesters en -meesteressen een monopolie over al het onderwijs in de stad, behoudens het gevorderd Latijns onderricht, dat werd overgelaten aan de vijf Latijnse scholen of papescholen. Het gilde heeft gedurende haar bijna 250 jaar durende bestaan een werkelijk heroïsche, maar tevergeefse strijd gevoerd om dat monopolie te behouden. Hier komen we later nog op terug.

In de rekenboeken van het gildearchief vonden we gegevens die ons toelieten ons een beter beeld te vormen van het onderwijzend corps¹¹. Om lid te worden van het gilde moest men pootter zijn, een lidgeld betalen en een examen afleggen in de vakken die men wenste te doceren. Per jaar staat in de rekenboeken vermeld welke nieuwe leden het gilde telde en in welke vakken ze een geslaagd examen hadden gedaan. Verwerking van deze gegevens, in combinatie met andere gegevens, leverde interessante resultaten op.

Vooreerst onderstrepen ze de heterogeniteit van het corps. Sommige schoolmeesters doceerden acht tot tien vakken, anderen leerden enkel lezen en schrijven aan. Enkele schoolmeesteressen mochten alleen het ABC aanleren, en konden waarschijnlijk zelf niet schrijven. Over het algemeen waren de mannelijke schoolmeesters 'geleerder' dan de vrouwelijke. Opvallend is dat na de 16de eeuw het peil van

Leuven, 1988 (Katholieke Universiteit Leuven. Onuitgegeven licentiaatsthesis. Faculteit letteren en wijsbegeerte, sectie geschiedenis. Promotor: Prof. Dr. M. CLOET).

10. F. PRIMS, *Inventaris op het archief van gilden en ambachten*, Antwerpen, 1925, pp. 117-125.

11. S.A.A., *Fonds Gilden en Ambachten*, nrs. 4528 - 4535 en 4550.

zowel de mannelijke als de vrouwelijke schoolmeesters lijkt achteruit te gaan. De schoolmeesters en -meesteressen gingen minder vaak doceren, wat wijst op een dalende veelzijdigheid. Bepaalde hoogstaande vakken, zoals vreemde talen, verdwenen van het curriculum. Procentueel steeds meer meesters en meesteressen gaven enkel nog de basisvakken: lezen en schrijven in het Diets, met als derde vak voor de schoolmeesteressen vaak Frans (wat er op wijst hoe belangrijk deze taal was in het toenmalige meisjesonderwijs) en voor de mannelijke schoolmeesters soms wat rekenen (wat er dan weer op wijst dat dit voor meisjes minder belangrijk geacht werd). De kwaliteit van de schoolmeesters bleef over het algemeen wel hoger dan die van de schoolmeesteressen, maar door het feit dat men na de 16de eeuw steeds meer ging aandringen op gescheiden onderwijs konden de meisjes hier niet meer van profiteren.

Wat was de reden voor deze evolutie?

In de 16de eeuw was het Antwerpse onderwijs van uitzonderlijk hoge kwaliteit. Dit was vooral te danken aan de aanwezigheid van enige zeer hooggeschoolde mannen, die het niet beneden zich achtten om 'school te houden'. Door het feit dat meisjes ook bij mannen mochten les volgen konden zij mee de voordelen van deze situatie genieten. Een van die mannen, de humanist en rederijker Peter Heyns hield in het midden van de 16de eeuw te Antwerpen een zeer prestigieuze kostschool uitsluitend voor meisjes, die rijke dochters van heinde en verre aantrok en waar onderwijs van redelijk hoog niveau werd verstrekt.

De bloei van het onderwijs moet dus met de hele intellectuele uitstraling van de stad in verband gebracht worden, die op haar beurt moet gekoppeld worden aan de economische bloei van Antwerpen. Na de 16de eeuw verviel Antwerpen, mede om politieke redenen, van cosmopolitisch centrum tot provinciestad en ging ook het onderwijs in de stad achteruit. Deze verklaring van het waargenomen fenomeen is eigenlijk nog grotendeels een intuïtief aanvoelen, en moet nog verder wetenschappelijk gestaafd worden. Ondertussen is het alvast een feit dat vele van de briljantste schoolmeesters na de val van Antwerpen noodgedwongen zijn geëmigreerd en hun licht in de Noordelijke Nederlanden zijn gaan verspreiden, waar zij een belangrijke bijdrage hebben geleverd tot de verbetering van het plaatselijke onderwijs. De immigratie van Zuidnederlandse onderwijskrachten in het Noorden en het effect daarvan op het onderwijs aldaar is uitgebreid bestudeerd door J. BRIELS¹².

12. J. BRIELS, Zuidnederlandse immigratie en onderwijs in de Republiek omstreeks 1572 - 1630, in: *Spiegel Historiaal*, XV (1980), pp. 649-657.

IDEM, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572 - 1630. Een demografische en cultuurhistori-*

Het archief van het gilde was, zoals gezegd, onze belangrijkste, maar niet onze enige bron i.v.m. het corps van de particuliere leken-schoolmeesters te Antwerpen. Informatie over de formele aspecten van het schoolmeesterschap vonden we terug in de nagelaten documenten van de scholasters, bewaard in het kathedraalarchief te Antwerpen¹³. De scholaster, één van de kanunniken van het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal, voerde in naam van de geestelijkheid controle uit op de scholen en lette vanzelfsprekend vooral op de rechtgelovigheid van leermeesters en leerboeken.

Gegevens over de financiële en materiële kanten van het schoolwezen vonden we terug in een vrij onverwachte hoek, nl. in de 'Acquits de la chambre des comptes' in het Algemeen Rijksarchief te Brussel¹⁴. Deze bron bevatte beschrijvingen en schattingen van de inboedels van schoolmeesters die in 1568 en 1569 om geloofsredenen waren gevlucht uit Antwerpen, en wier inboedels openbaar verkocht werden. Zo kwamen we wat meer te weten over hoe de huizen van de schoolmeesters, waar ze ook les in gaven, er uit zagen. Onze bevindingen sloten aan bij vorige conclusies: het corps van de particuliere schoolmeesters was enorm heterogeen. Sommigen onder hen leefden in relatief grote huizen, hadden vrij rijkelijk meubilair en hadden meerdere kamers in hun huis voorzien als klaslokaal. Anderen, overwegend vrouwen, hadden slechts een 'hangende kamer' en een keuken, waar ze les gaven.

Een andere bron over de financiële kanten van het schoolwezen wordt bewaard in het Museum Plantijn — Moretus. Het gaat hier om de rekenboeken van de reeds genoemde kostschool van Peter Heyns, waar enkele meisjes van zeer hooggeplaatste vaders zaten¹⁵.

Zoals we reeds zeiden verdwenen in de 17de eeuw dergelijke prestigieuze instellingen grotendeels uit het stadsbeeld. Rijkere meisjes konden dus in Antwerpen bij de particuliere schoolmeesters niet meer terecht. Een alternatief was dan het kloosteronderwijs, waar overigens ook arme meisjes terecht konden.

De bronnen over het Antwerps kloosteronderwijs zitten zeer sterk verspreid. Het Fonds kerkelijke instellingen van het Stadsarchief bleek na onderzoek slechts weinig informatie te bevatten, maar nam wel

sche studie, Sint-Niklaas, s.d.

IDEM, Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noord-Nederland 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van het schoolwezen in de Republiek, in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 14 (1972), nr. 1, pp. 89-169 en 15 (1973), nr. 1, pp. 103-297.

13. J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, Archieven van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in het kathedraalarchief te Antwerpen, in: *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in het kathedraal- en diocesaan archief* (Oud Antwerps kerkarchief I), Antwerpen, 1989, pp. 12-14.

14. A.R.A., *Acquits de la chambre des comptes*, 3614 A en 3641 B (1568 - 1569).

15. Mus. Pl. — Mor., M. 394. *Rekenboek van Peeter Heyns*, 1576 - 1582.

M. 240. *Rekenboek van Peeter Heyns*, 1580 - 1584.

veel van onze onderzoekstijd in beslag omdat het nog maar zeer summier geïventariseerd is¹⁶.

Het diocesaan archief Antwerpen bevat een Fonds kloosterarchieven en een Fonds Begijnhof, die ook enkele gegevens bevatten¹⁷.

We constateerden dat, naast de begijnen, een negental Antwerpse vrouwenkloosters zich bezighielden met meisjesonderwijs.

Over het algemeen zijn de gegevens over hun scholen echter zo schaars en zo brokkelig, dat we er niet in geslaagd zijn een volledig beeld van het kloosteronderwijs in Antwerpen in de Nieuwe Tijden te schetsen. De reden voor de schaarste van de gegevens is ons niet geheel duidelijk. Zijn ze mettertijd grotendeels verloren gegaan, of vonden de kloosters het eenvoudigweg niet de moeite veel op schrift te stellen in verband met hun meisjesonderwijs, omdat ze dit als een bijzaak beschouwden? Het staat in ieder geval wel vast dat in vele kloosters een meisjesonderwijs een soort bijverdienste was, naast o.a. de ziekenzorg, en het logeren van dames — pensionnaires. Soms waren er ook maar enkele scholierijes in het hele klooster aanwezig. De bedoeling was in deze gevallen dan ook niet zozeer zich intensief met meisjesonderwijs bezig te houden, als wel een soort 'toevluchtsoord' te zijn voor ouders die hun dochters voor een poosje veilig onder dak wilden brengen.

Een orde die zijn onderwijstaak in ieder geval wel als primair beschouwde was deze van de dames Ursulinen. Over hun onderwijsperiolen zijn we dan ook het best ingelicht: in het Fonds kloosterarchieven van het diocesaan archief zitten twee bundels met informatie over het Ursulinenklooster en de kloosterschool, en in de Stadsbibliotheek zijn er twee Mémoires van deze orde verzeild geraakt¹⁸. Met deze documenten, plus de verslagen van hun strijd met het schoolmeestersgilde¹⁹, zijn we er vrij goed in geslaagd een beeld op te roepen van hun school, die ongetwijfeld de belangrijkste kloosterschool voor meisjes was in heel de stad. De Ursulinen wensten zich rond 1665 vanuit Roermond in Antwerpen te vestigen, doch stuitten op hevig verzet van het schoolmeestersgilde, omdat zij zich voornamen zowel arme als bemiddelde meisjes gratis te onderwijzen. Het

16. G. ASAERT, *Inventaris van kerkelijke en caritatieve instellingen*, s.l. 1961, pp. 24-38, 114-126.

17. J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, Inventarislijsten der fondsen van het diocesaan archief, in: *De archieven van het bisdom Antwerpen (1559 - 1801) in het diocesaan en kathedraalarchief* (Oud Antwerps Kerkarchief II), Antwerpen, 1971, pp. 1-2 en 36-44.

18. D.A.A., Fonds Kloosterarchieven, K. 122. *Considérations sur les règles et les constitutions des religieuses Ursulines*. 18de eeuw.

Ibidem, K. 124. *Ursulinen. Losse stukken* (1667 - 1786).

S.B.A., B 78701, *Mémorial du couvent des Ursulines à Anvers*. 18de eeuw.

Ibidem, B 78702, *Mémorial des religieuses Ursulines d'Anvers*. 18de eeuw.

19. S.A.A., Fonds gilden en ambachten, 4572. *Privilegeboek*. 1665 e.v.

stadsbestuur én de hoge geestelijkheid steunden het gilde, omdat zij via dit orgaan immers steeds controle hadden kunnen uitoefenen op het onderwijs. Het belangrijkste argument van het gilde was dat de stad reeds voldoende voorzien was van onderwijs voor meisjes van alle standen. We hebben reeds gezien dat dit ons inziens na de 16de eeuw niet meer het geval was, en dat rijke meisjes, die niet tevreden waren met een zeer beperkte opleiding bij een volkse schoolmeesteres op hun honger bleven zitten. In 1682 kregen de Ursulinen dan ook, na een aanvankelijke weigering de toestemming om een school te openen aan de huidige Otto Veniusstraat. De school had ook een externe afdeling, maar het belangrijkste was toch het internaat voor meisjes van zeer goede afkomst. Wanneer men het programma dat de Ursulinen aanboden vergelijkt met het in kwaliteit gedaalde lekenonderwijs in deze periode lijkt het van zeer hoog niveau. Toch blijft het essentieel beperkt tot de godsdienst, het Frans en de zogenaamde 'arts d'agrément', kennis die de meisjes van nut zou zijn in hun later sociaal leven.

Tot slot vatten we de voornaamste conclusies van ons onderzoek naar de praktijk van het Antwerps meisjesonderwijs nogmaals samen.

In de 16de eeuw was het onderwijs in Antwerpen van uitzonderlijk hoge kwaliteit. Meer bemiddelde meisjes, die tijd hadden om te studeren, konden hiervan meeprofiteren, door bij een man te gaan les volgen. Armeren meisjes konden bij meesters of meesteressen van minder allooi les volgen. Het onderwijzend corps was immers zeer heterogeen.

In de 17de eeuw echter viel het meer prestigieuze meisjesonderwijs terug, en er ontstond een leemte. Op het einde van de 17de eeuw poogden o.a. de Ursulinen deze leemte op te vullen, maar stuitten op verzet van het gilde. Uiteindelijk kon deze orde zich alsnog in Antwerpen vestigen, maar het gilde was toch nog machtig genoeg om te verhinderen dat het kloosteronderwijs zich op dezelfde schaal ontplooidde als bijvoorbeeld te Brussel. Noch het kloosteronderwijs, noch het lekenonderwijs voor meisjes stelde na de 16de eeuw kwalitatief nog veel voor, en een vrouw die een gedegen opleiding wenste, kon deze enkel via thuisonderwijs of zelfstudie te verkrijgen. In hoeverre dit in de Zuidelijke Nederlanden ook effectief gebeurde dient nog verder te worden onderzocht. In de buurlanden grepen sommige vrouwen uit de hogere klassen deze kans om aan de opgelegde onwetendheid te ontsnappen alvast gretig aan.